

Et universitetsområde for fremtiden - Nygårdshøyden i Bergen

1960-årenes ambisjoner, og ettertiden som tok dem ned

SIRI SKJOLD LEXAU

Universitetsområdet i Bergen ligger på og rundt den langstrakte høyden som skiller byens sentrum fra Puddefjorden. Midtpunktet i området, ikke minst sett nede fra byen, er museumsbygningen som ble reist i 1865, tegnet av arkitekten Johan Henrik Nebelong. I nabolaget til dette anlegget, som ble utvidet med sidefløyer og botanisk hage i 1890, kom en rekke bygninger for ulike samlinger og forskningsaktivitet. Den monumentale bygningen for Historisk museum (nå De kulturhistoriske samlinger) ble reist i årene 1922–27, tegnet av Egill Reimers (1878–1946). Geofysisk institutt, også tegnet av Reimers, ble bygd i flere trinn fra 1927–1946 og fullført av Atle Urheim i samarbeid med Ingolf Danielsen, men i henhold til Reimers' tegninger. Ellers var området rundt disse anleggene i stor grad bygd ut med representative villaer og gårder i årene før og etter 1900, samt Sydneshaugen barneskole tegnet av Kaspar Hassel og bygd i 1921.

I 1960 var det klart at den bygningsmessige kapasiteten for forsknings- og utdanningsformål, over hele landet, ville bli sprengt innen kort tid. Kirke- og undervisningsdepartementet oppnevnte derfor Universitets- og høyskolekomiteen, ledet av statssekretær Per Kleppe, til å utrede behovet for videre utbygging av universiteter og høyskoler. Komiteen leverte sin innstilling i mars året etter.¹ Det skulle vise seg de nærmeste årene at behovene for Universitetet i Bergen var omfattende. Bare i året 1962 til 1963 økte studenttallet med mer enn 30 prosent.² Utdanningssektoren i Norge var altså inne i en kraftig ekspansjonsfase som ville kreve helt annen bygningsmessig og teknisk infrastruktur enn tidligere.

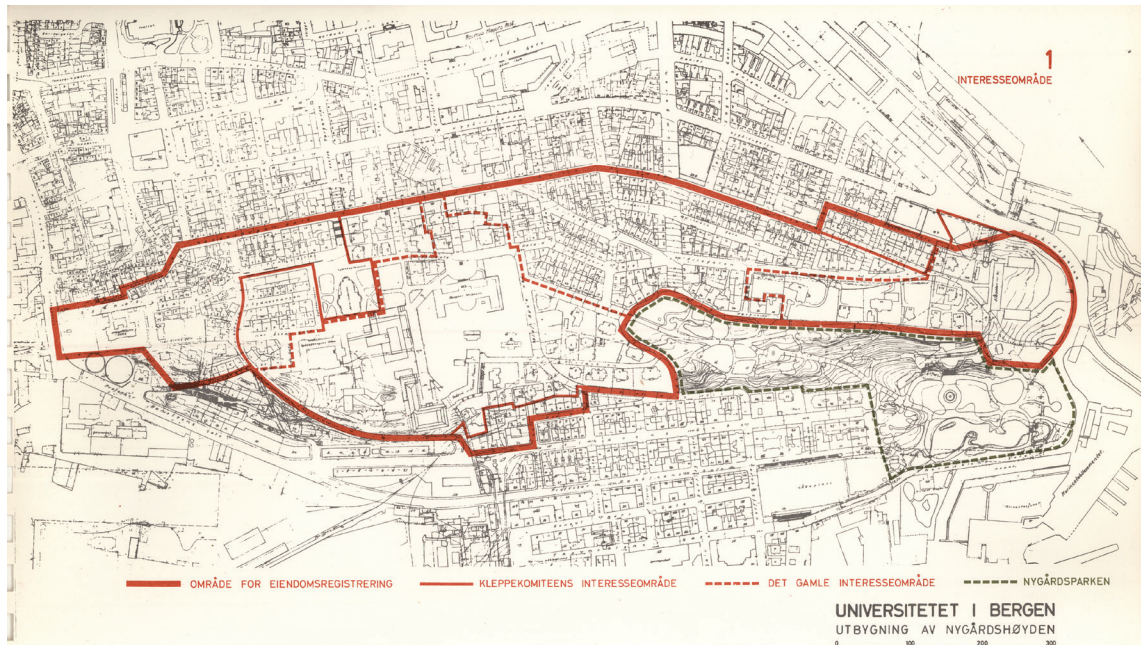
I det følgende skal vi se nærmere på utviklingen av Nygårdshøyden som universitetsområde fra midten av 1960-tallet. Arkitektfirmaet Andersson & Skjånes utarbeidet i 1963, på oppdrag fra Statens bygge- og eiendomsdirektorat, en utredning av mulige utbyggingsalternativer som kunne tjene universitetets akutte ekspansjonsbehov.³ Utredningen la opp til en ambisiøs endring av områdets bebyggelsesstruktur. Noen av hovedgrepene ble realisert, dels i modifisert form, mens andre elementer forble en arkitektur på papir. Her skal vi undersøke hvordan to av de

mest markante anleggene som ble reist i kjølvannet av 1960-tallets planer har satt sine meningsbærende spor i områdets fysiske struktur, men også hvordan de fremdeles inngår og skaper spenninger i bebyggelsen i området. HF-bygget i nord (Peter Helland-Hansen og Sverre Lied, 1967) og Realfagbygget i sør (Harald Ramm Østgaard, 1977) representerer to tyngdepunkter, men også alternative løsninger, for universitetets ekspansjonsbehov. Hva kan disse anleggene fortelle om samtidens idealer, både visjonene om et hensiktsmessig universitetsområde i samsvar med definerte behov, og det man var villig til å ofre på utdanningssamfunnets alter? Det er også interessant å undersøke hvordan overordnede kriterier for by- og samfunnsutvikling endrer seg over tid. Argumentasjonen endrer seg også, og det som ble ansett som absolutte forutsetninger i én periode kan etter en stund ha mistet sin overbevisningskraft. Denne teksten er derfor en historie om hvordan Nygårdshøyden endret karakter fra midt på 1960-tallet, dels i samsvar med opprinnelige planer, dels som resultat av endrede idealer.

Kildematerialet er godt, da Universitetet i Bergen har gode arkiver som dokumenterer både overordnede planer og byggeprosessene i kjølvannet av dette. Byarkivet i Bergen har byggesaksarkiver og arkitektarkiver som har vært til god nytte. Bebyggelsen på store deler av Nygårdshøyden ble også systematisk dokumentert på 1970-tallet. I tillegg kommer både flanerende beskrivelser av miljøet i området og grundige historiske undersøkelser. De viktigste for denne artikkelen har vært tobindsverket *Universitetet i Bergens historie* utgitt til 50-års jubileet i 1996, Per Jonas Nordhagens kompetente redegjørelser i boken *På Universitetets grunn* (2003) og arkitektfirmaet Andersson & Skjånes' prosjektutredning fra 1963.

Det var ingen tvil om at omfattende nybygging måtte til for å møte utdanningssamfunnets utfordringer, men en ekspansjon på Nygårdshøyden ville utvilsomt komme i konflikt med både den eksisterende villabebyggelsen og den sosiale strukturen i området. Daværende rektor ved UiB, Ludvig Holm-Olsen, så alternativt for seg både campus og "professorby" på begge sider av Storetveitmarken 7 km sør for Bergen, etter mønster av Blindern og andre sammenhengende universitetsområder.⁴ Økende oljevirkosomhet på slutten av 1960-tallet fikk imidlertid stor betydning for aktivitetene innen fag som seismologi, geologi og geofysikk, og disse fagmiljøene så med liten entusiasme på en flytting av sine faglige aktiviteter.⁵

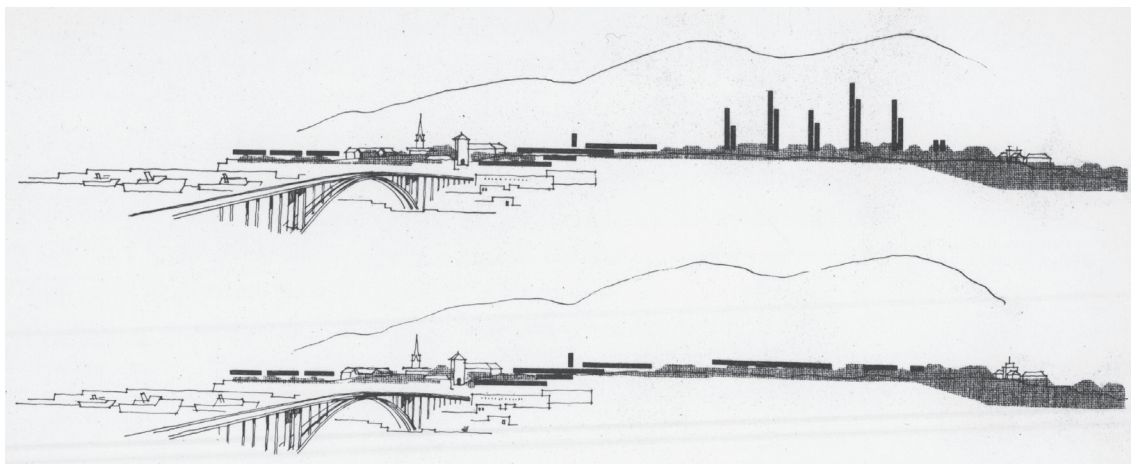
I 1964 vedtok bystyret i Bergen en reguleringsplan for området som åpnet for oppkjøp av eiendommer innen universitetets "interesseområde". Vi skal ikke her gå nærmere inn på prosessene som førte til avgrensning av området og problemstillinger knyttet til oppkjøp og disponering av arealer, noe Astrid Forland har gjort grundig rede for i *Universitetet i Bergens historie*, bind 1, utgitt til 50 års jubileet i 1996. Grunnlaget for reguleringsplanen var Andersson &

III. 1. Universitetet i Bergens utvidede "interesseområde" på Nygårdshøyden, fra Andersson & Skjånes 1963.

Skjånes' arealdisponeringsplan, som ble utformet i nært samarbeid med et kontaktutvalg bestående av representanter for Staten og Bergen kommune, herunder direktør Halvorsen ved Universitetet i Bergen. Utredningen førte på mange måter videre prinsipper som var utarbeidet på 1910-tallet med Egill Reimers som reguleringsarkitekt. I det hele tatt var Egill Reimers en helt sentral skikkelse i arbeidet med å utvikle Nygårdshøyden som universitetsområde, blant annet gjennom sitt bidrag til konkurransen om regulering av bebyggelse på Fastings Minde for et fremtidig universitet. I 1917 vant han førstepremie med utkastet *Pax*.⁶ Planen viser alle de ulike fakultetene samlet i dette området. Men museet kjøpte på samme tid opp både Fastings Minde på Sydneshaugen og den store eiendommen Florida i sørenden av Nygårdshøyden, noe som åpnet muligheten for å etablere to ulike faglige tyngdepunkt: humanistiske fag i nord og naturvitenskapelige i sør.

Utbyggingen som senere skulle dominere søndre del av Nygårdshøyden, er resultatet av denne utvidelsesmuligheten, i tillegg til Egill Reimers' reviderte reguleringsutkast av 1919, da plasseringen av den fremtidige bygningen for Geofysisk institutt ble lagt til Florida-området. Der ble dette instituttet reist i 1920-årene.⁷ Den videre vekst av de matematisk-naturvitenskapelige fagene ble lagt til vestsiden av Allégaten. Museumsformål og nye institutter i tilknytning til museet ble lokalisert til Sydneshaugen.

III. 2. Alternative “prinsipper ved modellering av det samlede universitetsareal”, fra Andersson & Skjånes 1963.

Andersson & Skjånes presenterte to alternative forslag til “modellering av det samlede universitetsareal” i utredningen: “en bevisst aksentuering av terrengformasjonene som dominans i bybildet, et poeng og et “landemerke” for Bergen by, – eller en lavere, bygningsmessig tilpasning til den eksisterende arkitektur, uten at Nygårdshøyden i det fremtidige bybildet spiller noen aktiv rolle.”⁸ Arkitektene anbefalte en framheving av topografiens visuelle kvaliteter både i det intime miljø og for virkningen i bybildet, og pekte på at Nygårdshøyden sett fra Festplassen slik bare markerte seg forsiktig og antydningvis.

Som rimelig kunne være, syntes både universitetsledelsen og arkitektene at det første alternativet virket mest spennig. I et skriv fra Det akademiske kollegium ved Universitetet i Bergen til Kirke- og undervisningsdepartementet, datert 9.9.1963, heter det at kollegiet følte seg “sterkt tiltalt av det høyhus-alternativet som arkitektene i sin utredning betegner som Alternativ I, og som åpenbart også de har ansett for en meget god løsning arkitektonisk sett, spesielt for virkningen i bybildet”.⁹ De fremlagte planene gikk imidlertid ikke upåaktet hen. Bergens Arkitektforening rettet en skriftlig henvendelse, enstemmig tiltrått (sic) til Byplanrådet etter et møte 12.11.1963. Her heter det at utbyggingen av Bergen Universitet på Nygårdshøyden ikke måtte behandles som en separat oppgave, men sees i intim sammenheng med en analyse av det øvrige sentrums fremtidige behov og struktur. Skrivet, utformet av et utvalg på fem medlemmer, er på fire sider ordnet i punkter der ulike aspekter ved planen er kommentert. Det er signert av Sverre Lied, Halfdan Grieg, Tore Sveram, Jon Digranes og Johan Jervell Pettersen. Disse fem er definitivt meriterte og innflytelsesrike representanter for faget på denne tiden. Etter arkitektforeningens syn var funda-

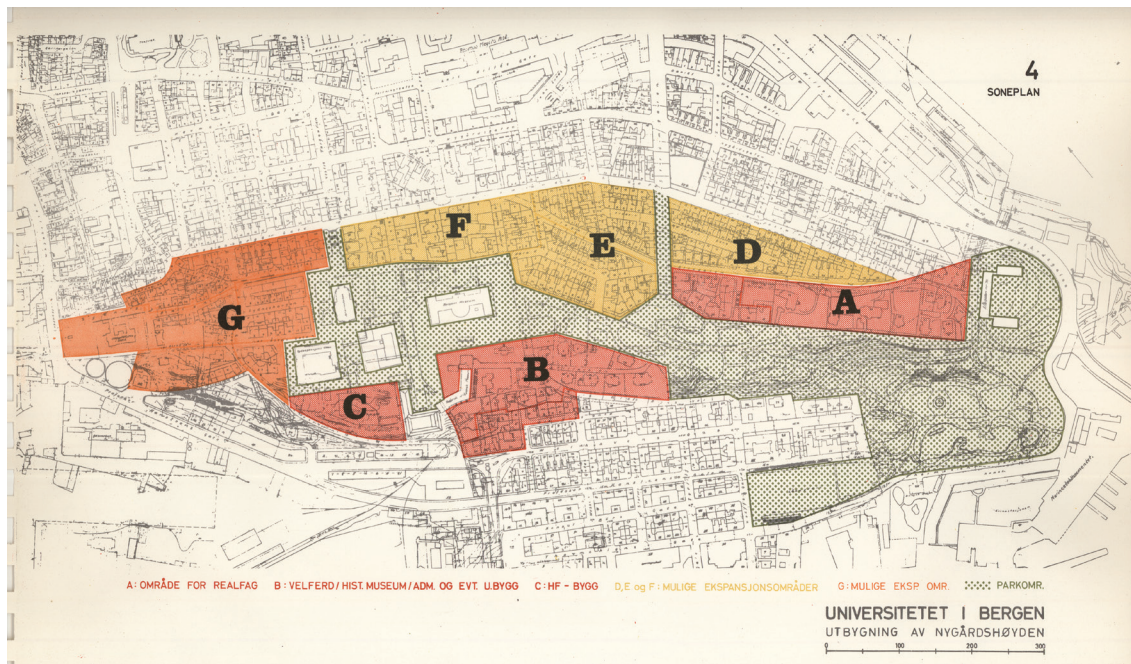
mentale byplankrav ikke vurdert på forsvarlig vis i utredningen. Medlemmene mente derimot at retningslinjene som var trukket opp, ikke ville gi noen tilfredsstillende løsning verken for byen eller universitetet.¹⁰

Senere i planprosessen ble volumbehandlingen modifisert til en løsning med lamellblokker over en lavere, sammenbindende del, noe vi ser i utredningens Alternativ IV.¹¹ Et fragment av denne planen ble realisert, og dagens Matematikkbygg lengst sør i Allégaten forteller hvordan bebyggelsen langs Allégaten var tenkt. Et poeng for arkitektene var også at “det enhetlige ved organisasjonen – og ikke det uensartede i funksjoner, skal prege den arkitektoniske holdning”.¹² I ettertid er det kanskje vanskelig å forstå et slikt verdisyn. En sammensatt bebyggelse som den på Nygårdshøyden, noe vi i dag ser på som spennende, historiefortellende og sjarmerende, ble den gangen gjerne vurdert som fortidens nedarvede uorden – noe det måtte ryddes opp i for å imøtekomme framtidens krav til effektivitet og orden.

Det fremgår av prinsippkissene at alternativene for bygningsmasse og horisontlinje mot nord er identiske i de to alternativene, fordi utredningen ser det som uaktuelt med noen dominerende bygningsmasse i nærheten av Johanneskirken og Historisk museum. Sør for Muséhagen representerer den foreslåtte bebyggelsen imidlertid diametralt motsatte løsninger. I alternativ 1 reiser vertikale bygningskropper seg i et mønster som, sett fra Damsgård som er standpunktet for tegningen, spiller på lag med Ulrikens markante fjellkontur. Dimensjonene kan i hvertfall i norsk sammenheng karakteriseres som parvise skyskrapere. Alternativet med lavere bebyggelse viser også bygningskropper med stor grunnflate, men er i høyere grad tilpasset den eksisterende bebyggelsens dimensjoner. Sett i retroperspektiv er det interessant at arkitektene og sannsynligvis også byggherren mente at tilpasset bebyggelse *fratok* Nygårdshøyden muligheten for å spille noen rolle i det fremtidige bybildet. Tilpasning ville selvsagt i mindre grad *endre* det totale bybildet fysisk.

Andersson & Skjånes anbefalte at området som strekker seg langs høydedraget mellom Strømgaten i nord og Geofysisk institutt i sør skulle settes av som “Område for realfag”. En temmelig radikal endring av bebyggelsesstrukturen langs Allégaten måtte til for å gi plass til disse fagenes ekspansjonsbehov innen planområdet, og dette skulle realiseres innen 1970. I tiåret som fulgte ble faktisk såvel nybygg for matematikk og fysikk, som det svære Real FAGbygget reist. Området i nord rundt Historisk museum, det nye Universitetsbiblioteket (1961) og Sjøfartsmuseet (1962) skulle fremdeles utvikles som kjerneområde for de humanistiske fagene.

Vi skal nå se nærmere på bygninger som ble reist i henhold til utredningen fra 1963 og reguleringsplanen fra 1964. Disse kan også stå som representanter for de to universitetsfaglige

III. 3. Kart som viser de faglige tyngdepunktene på Nygårdshøyden, Andersson & Skjånes 1963.

tyngdepunktene realfag og humaniora, to av de tre eldste fakultetene ved universitetet. Disse to bygningene forteller også tydelig om idealene i den tiden de ble reist. Internasjonal utvikling av byggeteknologi og bruk av materialer som reflekterer samtidens fascinasjon for de utildekkede overflatenes estetikk er tydelig, det samme er stor vekt på fleksible løsninger som ikke bandt opp rominndeling og indre struktur. Utviklingen i ettertiden forteller like mye om endrede idealer. Planene om det store, enhetlige universitetsområdet som strakte seg langs hele Nygårdshøyden ble etter hvert forlatt til fordel for ombygginger, justeringer og tilpasninger av den eksisterende arkitekturen – med enkelte større, nye prosjekter innimellom. Disse ble imidlertid ikke utformet i henhold til noen enhetlig plan, men med utgangspunkt i omgivelser og eksisterende forutsetninger.

Humanistiske fag i nord

Verken reguleringsarkitektene eller de utførende arkitektene for det planlagte instituttbygget for Historisk-filosofisk fakultet, Peter Helland-Hansen (1917–1984) og Sverre Lied (1918–2014), så for seg høyhusbebyggelse nord på Nygårdshøyden. Johanneskirken tegnet av Herman Major Backer (1894) og Historisk museum (nå: De kulturhistoriske samlinger) tegnet av Egill Reimers

(1927) skulle få trone med de høyeste tårnene i dette området. Både Helland-Hansen og Lied hadde fartstid i Fortidsminneforeningen og kontor-fellesskap med den profilerte arkitekten Frederik Konow Lund. Kanskje var det en konsekvens av disse erfaringene, men uansett en tidlig bevissthet om verdien av å inkorporere historisk bebyggelse i nye strukturer, som gjorde at de valgte å kjempe for bevaring av lystgården Fastings Minde fra 1790 (sidefløyer fra 1830) som skulle rives. Til tross for at kostnadene ved restaurering av det slitte anlegget som i en årrekke hadde vært brukt som sinnssykeasyl ville bli svært høye, gikk byggherren til slutt med på en løsning som også innebar bevaring av store trær på eiendommen. Landskapsarkitekten Endre Vik ønsket å inkorporere eksisterende elementer i den nye landskapsbearbeidingen, blant annet ved at brystningsmuren som avsluttet eiendommen mot vest skulle utføres både med stein fra gamle murer på tomten og

Ill. 4. Landskap og bygninger ved HF-bygget. HF-bygget ligger midt i bildet, den gule Sydneshaugen skole til venstre, Johanneskirken i rød tegl bak, Universitetsbiblioteket med grønne takoppbygg og Sjøfartsmuseet med rødt tak til høyre. Til høyre for Universitetsbiblioteket og Sjøfartsmuseet ser vi Botanisk hage og det lyse Museumsanlegget med buet bakbygning, samt den gule tårnbygningen til De kulturhistoriske samlinger. Foto: Alf Edgar Andresen 2011.

Ill. 5. HF-bygget. Foto: Magnus Vabø 2008.

ny stein fra utsprenngningene.¹³ Det frodige landskapsrommet med store trær og den pittoreske villaen kunne danne en fin forbindelse mellom det nye fakultetsbygget og de nye og moderne anleggene i nabolaget. Både Universitetsbiblioteket (Kaare Kvilhaug og Jo Svare, 1961) og Sjøfartsmuseet (Per Grieg, 1962) ble reist rett før planen for Nygårdshøyden ble utformet.

Resultatet som ble ettertiden til del er at det åpne gateløpet langs Universitetsbiblioteket og plassen foran Sjøfartsmuseet, samt Botanisk hage i nabolaget, lufter ut området med attraktive gangveier og grøntområder. Bygningenes kvaliteter er synlige og gangtrafikken mellom institusjonene kan foregå i et åpent, parkmessig landskap.

Innflyttingen i den 33 700 m² store bygningen skjedde 1. juli 1967, og arealet reservert for parkering er interessant også her. 180 ansatte var tilgodesett med 72 bilplasser (40% dekning), og studentene hadde 150 plasser til disposisjon (15% dekning).¹⁴ HF-bygget er et systembygg med fleksibel rominndeling for alt fra cellekontorer til de opprinnelig store hjørnekontorene for

Ill. 6. Atriet i HF-bygget. Foto: Alf Edgar Andresen 2012.

professorer. Vindusaksemålet er 120 cm, og bygningsvolumene er distribuert i tre hovedformer. Den høyeste karréen med åpent atrium i midten har fire etasjer. Mot nord ligger den såkalte S-blokken som er knyttet sammen med Sydneshaugen skole via en innglasset bro. Mot sør ligger en lavere fløy på tvers, løftet opp på pilarer slik at den korresponderer med byggets andreetasje. En baldakin markerer inngangen midt på det største bygningsvolumet.

Atriumhagene ble spesielt anlagt med tanke på “den intime debatt” og for å friske opp gårdsinteriørene. I 1988 ble også muligheten for kantine i det sentrale atriet diskutert. Sverre Lied tegnet da ulike alternativer for hvordan den mest solfylte delen kunne benyttes til kantine for de ansatte, med overlys gjennom pyramideformede glasstak. Ideen forble på papiret, og atriet er nå kun noe man kan se gjennom store glassruter. Kunstnerisk utsmykning var også forutsatt her, i form av frittstående skulptur og/eller kunstnerisk behandling av fondveggen vis-à-vis inngangspartiet. De enkelte institutters beliggenhet kunne markeres ved en enkel kunstnerisk symbolikk, heter det i prosjektrapporten utarbeidet av Helland-Hansen og Lied.¹⁵

Arnold Haukelands utkast til Sjøfartsmonument i Stavanger fra 1968, utført i stål, ble plassert i karpedammen. Denne skulpturen ble i 2013 flyttet ut til det åpne området mellom Universitetsbiblioteket og HF-bygget, mens *Om historisk tid* av Toril Johannesen, en metrisk klokke som viser 10 istedenfor 12 timer er kommet inn i ariet. Frittstående skulptur ble også foreslått som utsmykking i "trafikkpartiet" mellom HF-bygget, Sydneshaugen skole og skoleplassen.¹⁶ Blant flere større og mindre utsmykninger, finner vi *Rislefontene* av Odd Tandberg, som kom på plass mellom Sydneshaugen skole og HF-bygget i 1972. I et basseng av fire skift med tørrmurt naturstein reiser den abstrakte skulpturen i sandblåst naturbetong seg som en irregulær og oppløst pendant til materialbruken i plassanlegget og HF-byggets fasade.

Ill. 7. Interiør med stringens og spill av lys og skygge, fra etasjeplan i HF-bygget. Foto: Alf Edgar Andresen 2012.

Fasadene har båndvinduer og er kledd med prefabrikerte fasadeplater med overflate som naturbetong. Også utearealet var opprinnelig lagt med tilsvarende prefabrikerte betongheller. Landskapsarkitekten konfererte med arkitektene for å finne fram til et tilslagsmateriale som korresponderte med fasadeelementene, og hele uteområdet ble lagt med heller i lys og mørk grå som spilte opp mot geometrien i bygningen og dens fasadeuttrykk. I inngangshallen er gulvet lagt med heller av labrador-kunststein, og to hengende trappeløp med åpne trinn, i samme materiale, fører opp til de øvrige etasjene. Håndlisten i trappen er utført i edeltre, et materiale som også går igjen i finerte skillevegger på toalettene. På toalettene er vegg og gulv kledd med mosaikkfliser i ulike grånyanser. Rundt og mellom toalettene er veggene oppført med tegl i ¼

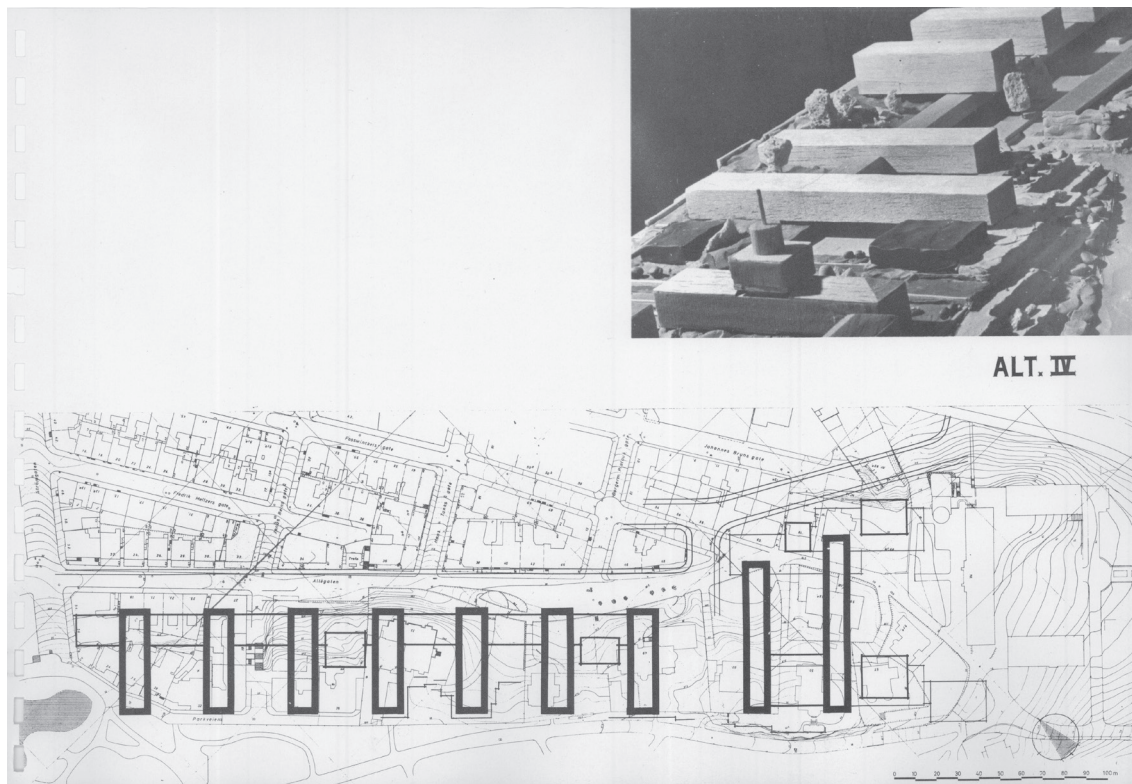
stein. Alle plasstøpte betongoverflater er prikkhugget, også undersiden av baldakinen. Gulvbelegg i korridorer og kontorer var mørk grågrønn linoleum, mens innerdører, innredningsdetaljer og bokhyllsystemer var beiset i en brungrønn farge. I dag blir det opprinnelige gulvbelegget suksessivt skiftet ut med linoleum i grått og rosa, mens dører og skillevegger blir erstattet med tilsvarende i gråmalt utførelse.

HF-bygget representerer både samtidens idealer for nøkterne kontor- og undervisningsbygg, og en følsomhet for tilpasning til omgivelsene. Det er reist i samsvar med reguleringsplanen fra 1964 og dens ambisiøse ønske om å endre Nygårdshøyden fullstendig. Det omfattende arealkravet er løst ved å komponere bygningskomplekset i sammensatte former med ulike proporsjoner, noe som også bidrar til en avstemning mot bygninger og grøntområder i nærheten. Materialbruken er i samsvar med tidens fascinasjon for betongens uttrykksformer, og eksperimenteringen med ulike former for plasstøpte og prefabrikerte elementer. Sansen for ubehandledede overflater og rustikke materialkvaliteter er tydelig, og den duse fargeskalaen var ment som rolig bakgrunn for møbler og tekstiler i en komplementær og sprek fargepalett som også skulle synes utenfra. Arkitektene ønsket eksempelvis at gardinene skulle kle båndvinduene i en farge som reflekterte den varmgule fasadefargen på nabobygningen Sydneshaugen skole, og møbler skulle trekkes i tre hovedfarger etter en nærmere angitt fordelingsnøkkel: grønt som gulv og innredningsdetaljer, gult og rødoransje.

Realfag i sør

Av ulike grunner, både det faktum at høyblokker ville ha for lite netto grunnareal i hver etasje, og at høyhusalternativet hadde fått "en blandet mottakelse" hos Byplanrådet og Tilsynsrådet for byens utseende, utarbeidet Andersson & Skjånes alternative bebyggelsesplaner basert på lavere byggehøyde. Alternativ IV med lamellbebyggelse, inspirert av nyere undervisningsbygg som var under prosjektering i Sverige og Danmark, pekte seg ut i positiv retning. Københavns universitet anla en svær campus på Amager som var under planlegging på midten av 1960-tallet, tegnet av Eva og Nils Koppel. Dette omfattende og fleksible systemanlegget må ha vært et ideal for andre som fikk i oppdrag å tegne nye universitetsanlegg. Bygningene er utført som liggende kompleks-er med tre lave etasjer, markert med mørk rød fargesetting av vindusbåndene i den grå fasaden kledd med elementer. Innvendig er korridorer og rominndeling så ensartet at det er svært vanskelig å orientere seg. Den kraftige utvidelsen av universitetsanlegget på Blindern i Oslo foregikk også midt på 1960-tallet. Sentrale arkitekter var Frode Rinnan og Olav Tveten, Leif Olav Moen, Hans Anmarkrud og Rolf Ramm Østgaard. Utbyggingen av Øvre Blindern representerte både en

III. 8. Andersson & Skjånes: Bebyggelsesplan alternativ IV, 1963

videreføring av den påkostede teglarkitekturen fra 1930-årene, og en mer pragmatisk betinget tilnærming som vi finner igjen i Bergen fra samme tid. Frode Rinnan var typisk en representant for praktiske byggverk i rimelige og masseproduserte materialer.

I Bergen ble to sammenbygde av til sammen ni planlagte lameller realisert i Matematikk/Fysikkbygget som en avslutning av Allégaten mot sør, tegnet av arkitekt Atle Urheim og bygd i 1967–69. Planen var at andre naturvitenskapelige fag skulle få plass i den øvrige lamellbebyggelsen, men arkitekt Harald Ramm Østgaard (1920–2005) endret det arkitektoniske grepet da han fikk i oppdrag å utforme lokaler for disse fagene. Østgaard mente at de planlagte lamellene ville gi et temmelig massivt inntrykk, og foreslo en mer kompakt bebyggelse. Ved denne løsningen ble et helt kvartal med eksisterende bebyggelse mellom Jonas Reins gate og Strømgaten spart, men Realfagbygget kom likevel til å fortrenge syv hus med store hager langs Allégaten, og altså en vesentlig del av den grønne sonen i området.¹⁷ Det ville imidlertid være en betydelig underdrivelse å si at Realfagbygget ikke er massivt, selv om bygningsmassen beslag-

III. 9. Harald Ramm Østgaard: Realfagbygget (mot Allégaten), innviet i desember 1977. Foto: Alf Edgar Andresen 2012.

legger et mindre tredimensjonalt rom enn lamellbebyggelsen totalt ville ha gjort. Bygningskroppen er 163 meter langs Allégaten, 43 meter bred, og har et bruttoareal på 47 000 m². Anlegget ble overlevert fra Statens bygge- og eiendomsdirektorat og innviet 12.12.1977.

Mot Nygårdsparken reiser bygningen seg fem etasjer over bakken, mot Allégaten er den i tillegg lagt på en to etasjers høy terrengoppbygging som huser parkeringsanlegg og kjeller. Skjæringen er forblendet med naturstein, og en betongrampe fører opp til inngangen midt på langsiden i 1. etasje. Opprinnelig lå hovedinngangen mot vest, og her var et rikelig garderobeareal satt av i interiøret. I 1986 ble hovedinngangen flyttet til østre langvegg. I sør fører et bredt trappeanlegg opp fra Allégaten til et stort uteområde med vannbasseng og store trær som både skulle fungere som en overgang mellom det store Realfagbygget og bebyggelsen omkring, og myke opp forholdet til vegetasjonen og grøntområdet i de umiddelbare omgivelsene. Et tilsvarende trappeanlegg i nord forbinder Allégaten med Parkveien ovenfor.

Den kraftig utkragete gesimsen bidrar til å lukke bygningskroppen i en sluttet form, mens fasadene fremstår som tredimensjonale raster-systemer med en inntrukket åpning i midtpartiet.

Realfagbygget er planlagt ut fra et strengt modulsystem som skulle gjøre innredningen fleksibel og lett å endre uten store kostnader. De tre øverste etasjene ble innredet med laboratorier, og ellers inneholdt bygningen differensierte kontorplasser bestemt av stillingshierarkiet, seminarrom og auditorier. Professorene hadde kontorer på 40m², mens stipendiatene nederst på rangsstigen hadde mindre kontorer som vendte mot en av de fire lyssjaktene inne i anlegget. Det var også kantine, tilfluktsrom, garasje, lagerrom, samt spesialrom for vitenskapelig forskning og testing. Realfagbygget er for øvrig et av de første større anlegg som er planlagt og tilrettelagt for funksjonshemmede.

Fundamenter, søyler, dekker, gesims, samt vegger i trapperom er utført i plasstøpt betong, mens øvrige fasader, trapper og amfier i auditoriene er levert som prefabrikerte betongelementer. Det samme gjelder for systemet av hengesøyler, solskjermer og vinduspusselkonger i eksteriøret.¹⁸ Plassanlegget utenfor er lagt med prefabrikerte betongheller med overflate som naturbetong. Østgaard selv mente at betong tilført relieff og skygger var det materialet som best kledde nabolaget, og at det kraftige relieffet i betongen reflekterte noen av kontrastene han fant i det sammensatte bygningsmiljøet på Nygårdshøyden. I en orientering om byggeprosjektet datert 3.12.71 skriver han at terrassene langs Allégaten og gavlsidene skal redusere høydevirkningen mot Allégaten og landskapsmessig trekke Nygårdsparken ned til Allégaten.¹⁹ Retorikken her imøtekommer den massive kritikken som etter hvert reiste seg mot samtidsarkitektur som ødela historiske strukturer, men man kan like gjerne hevde at Realfagbygget bryter totalt med omgivelsene både i skala, materialbruk og design. Bruddene i struktur og dimensjoner er godt synlig på nært hold, og svært tydelig i fugleperspektiv sett fra Fløien eller Ulriken. Bygningen er et radikalt fremmedelement i det småskårne bygningsmiljøet på Nygårdshøyden, med unntak av dimensjonene i Matematikk/Fysikkbygget. Så var jo dette også reist i samsvar med reguleringsplanen som nettopp hadde som formål å tilfredsstille behovene til et raskt ekspanderende universitet, ikke å tilpasse de nye universitetsanleggene til omgivelsene.

I interiøret er gulvet lagt med glaserte teglfliser, et materiale som også går igjen i noen av veggene. Ellers dominerer ubehandlet betong med spor etter forskalingsbord og kraftfulle pillarer delvis kledd med stålplater. Vegger mellom seminarrom og fellesareal er utført med glassbyggestein, noe som åpner opp og skaper forbindelse mellom rommene både innenfor og utenfor veggene. På samme måte som i HF-bygget er det materialenes ubehandlede overflater som gir veggflatene karakter. Realfagbygget er reist i en tid da betongens estetiske kvaliteter og muligheter ble tatt i bruk i full skala. Den kunstneriske utsmykningen av Realfagbygget er også et sterkt innslag som spiller opp mot det arkitektoniske uttrykket. Utenfor og inne i den

III. 10. Fra den sentrale hallen i Realfagbygget. Foto: Alf Edgar Andresen 2013.

sentrale hallen møter de besøkende John Audun Hauges tre båtformede skulpturer, *Utvikling I-III* fra 1983–84. Den første, monumentale og værbitte båtformen står på høykant, halvt nedgravd i bakken foran inngangspartiet, mens den andre mer butte og korte står på et stativ inne i hallen og har innslag av blå og turkis farge. Den tredje er lang og slank og henger fra taket. De to sistnevnte bærer en tung naturstein i sine delvis oppløste skrog, den ene er holdt oppe av et innvendig stativ i båtformen, den andre er hengt opp i tauverk på samme måte som skroget. Den store veggen som følger rampen fra inngangshallen og opp til annen etasje, er utsmykket med Else Marie Jakobsens 90 m² store billedteppe *Den røde tråd* fra 1981–82. Tema er kvinnehistorie og bildekunsten sin historie i Norge.

Realfagbygget er et arkitektonisk anlegg av svært høy kvalitet som også forteller om byggekunstens idealer i sin samtid. Selv skal Ramm Østgaard ha hevdet at han var inspirert av

den japanske arkitekten Kunio Maekawa (1905–86). Det er ikke vanskelig å se, og det er liten tvil om at Realfagbyggets betongarkitektur representerer sterke strømninger i tiden som ble utviklet nettopp i Japan, men videreutviklet av arkitekter over hele verden. Kenzo Tanges kommunale administrasjonsanlegg i Kagawa fra 1959 er et tidlig eksempel. En 8-etasjers kontorblokk er her stilt sammen med en lavere, rektangulær forsamlingssal, og hele anlegget har kraftfulle fasader med synlig konstruksjonssystem og inntrukket veggiv, samt et uteanlegg inspirert av tempelhager. En innglasset lobby åpner opp det repetitive modulsystemet på samme måte som i Realfagbygget. Grepene i den japanske arkitekturen og de estetiske, konstruktive og formale kvalitetene som den armerte betongen åpnet for, brakte med seg elementer som ble tolket på ny og som var med på å definere flere arkitekturhistoriske særtrekk som festet seg på 1960- og 70-tallet. Betegnelser som brutalisme, metabolisme og strukturalisme karakteriserer potensialet i de gjennomarbeidete modulsystemene, de djerve konstruktive elementene og betongens kraftfulle materialeestetikk.

Anvendt i byggekunsten viste en slik arkitektur seg å ha mange egenskaper som imøtekom behovene i offentlige bygninger. Logisk struktur og fleksible innvendige romoppdelinger var velegnet for større anlegg som undervisningsbygninger, rådhus og sykehusanlegg, noe som korresponderte med den sene modernismens utvikling av nye former for monumentalitet i samtidsarkitekturen.²⁰ Når det gjelder tilsynekomsten av ny monumentalitet på Nygårdshøyden i Bergen går vi mindre inn i diskusjonene om forholdet til sted og tid, men ser velferdsstatens anvendelse av monumentalarkitektur til gagn og glede for folket mer i samsvar med Lewis Mumfords tanker i *The Death of the Monument* fra 1937.²¹ Spesielt den tyske arkitekturteoretikeren Siegfried Giedion var opptatt av at offentlige ressurser måtte investeres i velferdsstatens forpliktelser overfor samtidens *levende* befolkning og deres hverdagsbehov, ikke i påkostede monumenter over de døde. Allerede i 1943, bare to år etter at han publiserte den banebrytende boken *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition* konkretiserte han dette idealet gjennom pamfletten *Nine Points on Monumentality* ført i pennen sammen med den katalansk-amerikanske arkitekten Josep Lluís Sert og den franske kunstneren Fernand Léger. I 1946 leverte Léger i tillegg et bidrag som tok opp problemstillingen til publikasjonen *American Abstract Artists*. Giedion fulgte opp i 1944 med essayet "The Need for a New Monumentality" i boken *New Architecture and City Planning* redigert av Paul Zucker. En stor del av boken var dedikert til spørsmålet om monumentalitet. I henhold til dette var det å bygge stort og monumentalt til gode for samfunnet ansett som en sentral oppgave for velferdsstaten, etter at de mest presserende behov for gjenoppbygging etter krigsødeleggelser under annen verdenskrig var gjennomført. Monumentalitet

ble ansett som et uttrykk for menneskets høyeste kulturelle behov, nå brukt på nye måter til fordel for levende mennesker, som del av modernismens historiske utvikling.²²

Dette tankegodset fikk også stor betydning for utviklingen av den offentlige arkitekturen i Bergen og i Norge. Et interessant moment er at det relativt strenge Tilsynsrådet for byens utseende anbefalte godkjenning av fasadene etter at arkitekten hadde redegjort for materialbruk og øvrige detaljer i et møte 3.12.1971. Vi kan også notere oss at arkitekt Sverre Lied, en av arkitektene som sto bak HF-bygget, var medlem av rådet.²³

På Høyden

Omtrent midt mellom Realfagbygget og HF-bygget ble det såkalte Velferdsanlegget eller Studentsenteret ferdigstilt i 1971. Studentsenteret var tegnet av Frode Rinnan, mest kjent for etterkrigstidens sentrale idrettsanlegg og altså universitetscampus'en på Blindern. Flere villaer måtte vike for et nytt pragmatisk byggverk i billige materialer, men Studentsenteret var virkelig kjernen i det sosiale studentlivet på Nygårdshøyden i 1970- til 1990-årene. Det var et lite påkostet byggverk som brøt totalt med omgivelsene i kvalitet, men som likevel med sine beherskede dimensjoner gled inn med sakset fasade mot Parkveien, og en lav etasje mot Villaveien på baksiden. Her var kantine og restaurant, auditorier, idrettsanlegg, kontorer for ulike student- og velferdsorganisasjoner, redaksjonslokaler for Studentradioen og ukeavisen Studvest, postkontor, bank og reisebyrå. Mange faste arrangører hadde sitt tilholdssted her, som Studentersamfunnet, Bergen filmklubb og den årlige begivenheten Nattjazz i mai-juni. Studentsenteret ble reist i samsvar med prinsipper nedfelt i planene fra midt på 1960-tallet, men bygningens arkitekturhistoriske betydning var strengt sagt minimal. Anlegget var også faktisk i så dårlig teknisk og funksjonell forfatning at det ble revet i 2006 og erstattet av et nytt Studentsenter med prosjektittelen "Nystemt", tegnet av Lusparken arkitekter og innviet i 2008. Likevel fungerte det gamle Studentsenteret i langt større grad enn dagens som kjerne i studentlivet på 1970- og -80-tallet. Sammen med det legendariske tilfluktsrommet/konsertlokalet i nærheten, "Hulen", utgjorde området med det politisk korrekte kallenavnet "Lenin-høyden" en motvekt til resten av byen, sterkt preget av tradisjoner og konservativt næringsliv. Så var også hovedtrappen en kort periode utsmykket med det sterkt politiske verket *Mordet på Andreas Bader*, et 330x270 cm stort oljemaleri utført av Odd Nerdrum i 1978. Bildet var en gave fra Arild og Wilhelm Haaland som kjøpte det i 1979, under forutsetning av at det skulle bli tilbudt Universitetet i Bergen og henges opp på en godt synlig plass.²⁴ Motivet var svært kontroversielt, da det fremstilte den beryktede terroristen som martyr. I 1980 ble det likevel hengt opp, men fjernet etter et halvt år av Nerdrum selv, som ville bruke det på en utstilling i Kunstner-

forbundet i Oslo. Nerdrum returnerte det aldri, og Ellen Bangs fritthengende *Ulvne* kom på plass i trappen i 1983.

Fra sent på 1980-tallet gikk Universitetet i Bergen på ny inn i en uforutsett ekspansjonsfase med rekordhøy studenttilstrømming. Bare i årene 1987 til 1994 doblet studenttallet seg fra 8000 til 16 000.²⁵ Dette førte til en rekke ombygginger og utvidelser av eksisterende bygningsmasse, men også nye fakultetsbygg. Ekspansjonen mot slutten av århundret skapte en helt annen dynamikk mellom fysiske forutsetninger og ny arkitektur enn den mer selvtilstrekkelige nybyggingen som foregikk i henhold til planene fra midten av 1960-tallet. Ett eksempel er Lauritz Meltzers hus, tegnet av Lars Lekven hos arkitektgruppen CUBUS, bygd i 1993, som representerer en relativt lavmælt tilpasning til nabobygning og omgivelser. Et annet er påbyggingen av Dragefjellet skole lengst nord på Nygårds-høydens rygg. Juridisk fakultet kunne endelig samles i dette anlegget, som ble bygd ut med en monumental auditorieavdeling i 1994, tegnet av Lille Frøen arkitektkontor. Andre bygningsmessige ekspansjoner foregikk mest på innsiden av eksisterende bygninger og anlegg, eller ved sammenbygninger og utvidelser. Det nye administrasjonsbygget i Christiesgate 18, ferdigstilt i 1998, består av et arkitektonisk tilpasset kontorbygg som knytter sammen den tidligere pikeskolen Ulrike Pihls hus, nå benyttet til universitetsformål, og en ny kontorfløy delvis utført i grønnlakkert stål og glass. Arkitekter var Thale Bjørnerheim, Trude Ellingsen og Odd Løvset hos CUBUS.

Sett i ettertid er det interessant å betrakte de alternative tilnæringsmåtene som ble satt i verk for å håndtere endringer i universitetets "demografi". 1960-tallets områdeplanlegging bygget på modernismens lære om et mer strømlinjeformet samfunn, både funksjonelt og fysisk.

Ill. 11. Frode Rinnan: Studentsenteret i Bergen, 1971. Foto: Siri Skjold Lexau 2006.

Betongens estetikk og monumentale kvaliteter ble demonstrert gjennom samtidige byggeprosjekter over hele verden, og byggteknologi basert på dette materialet innebar en fleksibel arkitektur med økonomiske og funksjonelle fordeler. Modulisering og systemtenkning gjorde at interne vegger kunne flyttes, og store bygningskomplekser kunne ofte utvides i samme repeterende formspråk uten at den overordnede design ble skadelidende i vesentlig grad. Deler kunne fjernes eller legges til uten at kvalitetene i helheten ble nevneverdig svekket, i motsetning til klassisismens innarbeidede teser og proporsjonsregler nedarvet fra renessansens arkitekter. Systemanleggene danner på mange måter også grunnlaget for et mer demokratisk forhold mellom ansatte og studenter. Professorene befant seg i umiddelbar nærhet av studentene, i samme bygning og med samme fellesfunksjoner.

Slik opprydding og effektivisering som var nødvendig for å endre tidligere bygningsstrukturer i samsvar med samtidens krav og behov, skjedde nærmest uavhengig av hva som måtte befinne seg der fra før. Oppgaven var klar, arkitekter og planleggere var kirurgene som skulle sanere topografien og gi det moderne bysamfunnet bedre fysisk helse. Vi har sett at fremstående arkitekter reagerte sterkt mot reguleringsplanen for Nygårdshøyden, men de var ikke nødvendigvis så negative til sanering av eldre bolighus og vakre gateløp. I 1960- og -70-årene var det heller ikke mange som spurte hva beboerne i et område mente. Det var ofte et stort gap mellom den offentlige forvaltningens ambisjoner, nedfelt i vedtak foretatt i demokratiske organer, og hvordan planer og gode intensjoner rammet befolkningen i deres nabolag. Universitetets interesseområde var svært, og planen for Nygårdshøyden berørte både boforholdene til mennesker som bodde i flotte villaer i frodige hager, standsmessige leiligheter eller mindre, men sentralt beliggende boliger i bakkene ned mot Nygårdsgaten. Trafikksituasjonen og andre forhold som arkitektforeningen pekte på, var ikke løst, og vi kan gi arkitektforeningen rett i at planen burde vært utarbeidet som del av en mer omfattende byplan. Det skulle eksempelvis snart vise seg at Nygårdshøyden ble avlastningsområde for den stadig tettere biltrafikken i sentrumsgatene.

Universitetet i Bergen ble tilgodesett med et omfattende areal på Nygårdshøyden kalt dets "interesseområde", og universitetets antatte behov var et helt overordnet kriterium som styrte utviklingen av planer for området. Mye av bebyggelsen ble definert som saneringsmoden, ikke minst sammenlignet med den samtidige fleksible og effektive systemarkitekturen i betong. Hus ble tømt med tanke på riving for å gi plass til universitetsformål. At det samtidig var stort behov for universitetsnære og rimelige boliger var en underordnet problemstilling. Av ulike grunner, både økonomiske og ressursmessige forhold, samt at holdningene til eksisterende bebyggelse som ressurs endret seg, ble Nygårdshøyden aldri det enhetlige campusområdet som både arkitektene

og universitetsledelsen så for seg i 1963–64. Både HF-bygget og Realfagbygget forteller om idealer som ble forlatt til fordel for andre strategier, på ulike måter. HF-bygget ble relativt nennsomt tilpasset omgivelsene og knyttet sammen med Sydneshaugen skole, selv om det definitivt representerer arkitektoniske idealer helt på høyde med sin samtid. Det er et svært interessant eksempel på hvordan systemarkitekturen kunne ivareta kvaliteter i omgivelsene, et forutseende uttrykk for idealer som skulle komme det neste tiåret. Muligens kan vi gi arkitektenes tilknytning til Fortidsminneforeningen og Konow Lund noe av æren for dette. Realfagbygget er et sent utslag av monumentalitet i offentlig arkitektur – i Bergen sammen med Rådhuset av Erling Viksjø. Begge disse anleggene i et formspråk og en skala som var totalt fremmed for omgivelsene, var på flere måter gått ut på dato da de ble reist, selv om bygningene i seg selv er flotte eksempler på den nye monumentaliteten i etterkrigstiden.

Fra midten av 1970-årene var *sanering* et så betent og kontroversielt grep innen byplanlegging at det ble endret til *byfornyning*. I dette lå også en endring i metodikk, i det utviklingen av byområder nå foregikk i mindre målestokk og med eksisterende bebyggelse og gatestruktur som forutsetninger med innflytelse på det endelige resultat. Slik kunne også sosiale og kulturelle kvaliteter i større grad opprettholdes, og fornyede bystrøk kunne opprettholde sin diversitet og dermed kvalitet som oppholdssted. Slike kvaliteter har også vist seg å være viktige for studiesteder. I sin masteroppgave fra 2009 undersøkte Tor Einar Lundteigen hvilke faktorer som er viktige for å utvikle attraktive lærings- og innovasjonsmiljøer. Han konkluderte blant annet med at det fysiske miljøet på campus har stor betydning for studentenes valg av studiested, og at studierende ungdom i stadig økende grad søker urbane studieforhold.²⁶

Generelt kan man si at det finnes to hovedstrategier for plassering og utvikling av universitetsområder: byuniversitetene som lå midt i bystrukturen, og campusuniversitetene, som enten var resultater av nødvendige utvidelser, eller som ble anlagt som komplett nye institusjoner. Campus-anleggenes forbindelse til de engelske college'er der universitetene var selvforsynte enheter som dekket alle daglige behov for studenter og lærere er åpenbar, slik også Lundteigen viser til. Både i Oslo og København finner man både byuniversitet og campus, et eldre sentralt plassert universitetsanlegg som i økende grad fyller representative funksjoner, og nye universitetsområder i utkanten (Blindern og Amager), bygd på 1960- og 70-tallet. I Bergen valgte planleggere og universitetsledelse en løsning i samsvar med sin tids idealer, men midt i byen. Forutsetningen for dette *fait accompli* var å bygge en campus fra *scratch* etter at eksisterende bebyggelse var sanert, det vil si i realiteten utslettet.

Allerede rundt 1970 endret idealene for utvikling av bymessige områder seg, og bare deler av Nygårdshøyden ble i realiteten sanert. Til gjengjeld kontoriserer universitetet en stor del av bebyggelsen i sitt interesseområde, med det resultat at mange av husene er bevart utvendig, men rasert innvendig. Uansett, i dag vurderer de fleste den sammensatte bebyggelsen med en rekke ombygde villaer som en positiv kvalitet både for beboere, universitetsansatte og studenter. Universitetsområdet er en integrert del av sentrum i Bergen, og som resten av byen representerer Nygårdshøyden en miks av eldre og nyere arkitektur, ikke en tidstypisk og hypermoderne ghetto fra senmodernismens glansperiode. 1960-tallets fremste arkitekter ville trolig sett på 1990-tallets hensynfulle tilpasning og videre utbygging av eldre bygninger som lappverk og rettesøm. Gevinsten er imidlertid et mer mangefasettert arkitektonisk landskap, noe vi ser som verdifulle forutsetninger i dagens planlegging. Så har også både arkitekter og planleggere endret syn underveis, noe som også er kommet til uttrykk i bygningslovgivningen de siste tiårene.

Kilder

- Andersson & Skjånes, *Universitetet i Bergen. Utbygning av Nygårdshøyden*, Bergen 1963
- BAF, skriv fra Bergens Arkitektforening, 25.11.1963, Bergen byarkiv, arkivet etter Sverre Lied, kassett XVII
- Bergens universitet. En redegjørelse for arbeidet og dets reisning*, Bergen 1917
- Det akademiske kollegium, Universitetet i Bergen. Brev til Det Kgl. Kirke- og undervisningsdepartement, 9.9.1963.
- Undertegnet Ludvig Holm-Olsen, rektor og Arne Halvorsen, direktør. Universitetet i Bergen, Dokumentsenter 1, 231, 1965
- Forland, Astrid, "Universitetet i Bergens historie 1946-1996", *Universitetet i Bergens historie*, bind 1, Bergen 1996
- Gullstein, Leif og Truls Synnøve, Drama på Nygårdshøyden, *Bergens Tidende*, 30.1.2012, <http://www.bt.no/nyheter/lokalt/lokalhistorie/Drama-pa-Nygaardshoyden-2643243.html> (lest 7.11.2014)
- Halvorsen, Arne, *Et universitet i vekst*, Oslo 1967
- Haugdal, Elin Kristine, *Ny monumentalitet: fire bygninger i Nord-Norge og teorier om monumentalitet mellom 1960 og 2000*. Doktoravhandling, Universitetet i Tromsø, Tromsø 2008
- Helland-Hansen, Peter og Sverre Lied, *Universitetet i Bergen. Historisk filosofisk fakultet. Endelig prosjekt, august 1965*, Universitetet i Bergen, Dokumentsenter 1, 231
- Kjerland, Emmi Ingjaldsdotter, "Maleriet som myte- og sannhetsskaper. En resepsjonsanalytisk tolkning av Odd Nerdrums 1970-talls malerier med utgangspunkt i 'Mordet på Andreas Bader'". Masteroppgave, Universitetet i Oslo, Oslo 2011
- Larsen, Rolf, "Fortellingen om et universitet", *UiB-magasinet* 1-2, Bergen 1996, tilgjengelig fra <http://org.uib.no/uibmag/jubmag/RL.html> (lest 15.1.2015)
- Lerheim, Magne, "Universitetenes gullalder", *Utvikling og tradisjon*, Bergen/Oslo/Tromsø 1977, s. 34-44.
- Lundteigen, Tor Einar, "Campusutvikling. Hvilke faktorer er viktige for å utvikle universitetscampus som attraktive lærings- og innovasjonsmiljøer?" Masteroppgave, Institutt for Landscapsplanlegging, Universitetet for Miljø- og Biovitenskap, Ås 2009
- Mumford, Lewis, "Death of the Monument" i Martin, J.L., Ben Nicholson og N. Gabo (red.): *Circle; International Survey of Constructive Art*, London 1937
- Nordhagen, Per Jonas, *På universitetets grunn. Nygårdshøydens arkitekturhistorie 1860-2000*, Bergen 2003
- Ockman, Joan og Edward Eigen (red.), *Architecture Culture 1943-1968*, New York 1993
- Røyraane, Eva, "Forvaltningsplan Realfagbygget, Allégaten 41. UiB, Eiendomsavdelingen 2015
- Sylte, Gudrun Urd, "Skreiv med blyant, flytta nesten fjell", *Hubro* 1/2011, s. 47-49

Tilsynsrådet for byens utseende 1971, Bergen byarkiv, arkivnr. 430, Ha: 16
Vik, Endre, Skriv til Statens bygge- og eiendomsdirektorat, 28.8.1965. Registrering Instituttbygg for
Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Bergen, Dokumentsenter 1, 231, 1965

Noter

- 1 Halvorsen 1967, s. 30.
- 2 Halvorsen 1967, s. 43.
- 3 Andersson & Skjånes 1963.
- 4 Sylte 2011, s. 48.
- 5 Sylte 2011, s. 48.
- 6 Bergens Universitet 1917, s. 29.
- 7 Nordhagen 2003, s. 39–41, 104–106, 112–113.
- 8 Andersson & Skjånes 1963, s. 19.
- 9 Det akademiske kollegium 1963.
- 10 BAF 1963.
- 11 Andersson & Skjånes 1963, s. 36.
- 12 Halvorsen 1967, s. 38.
- 13 Vik 1965.
- 14 Helland-Hansen, Peter og Sverre Lied 1965, s. 2.
- 15 Ibid.
- 16 Ibid.
- 17 Røyrane 2015.
- 18 Ibid.
- 19 Tilsynsrådet for byens utseende 1971.
- 20 Haugdal 2008. Elin Haugdal gjør grundig rede for monumentalitetsbegrepet, og spesielt den mangefasetterte teori-dannelsen knyttet til "ny monumentalitet", i sin doktorgradsavhandling fra 2008. Betydelige bidragsyttere til diskursen om begrepet og dets forbindelser til fortid, sted og nåtid som trekkes fram av Haugdal er Siegfried Giedion, Christian Norberg-Schulz og Gianni Vattimo.
- 21 Mumford 1937, s. 264.
- 22 Ockman 1993, s. 27.
- 23 Tilsynsrådet for byens utseende 1971
- 24 Kjerland 2011, s. 46
- 25 Larsen 1996.
- 26 Lundteigen 2009, s. 3 og 5.